

Andrej Bán

absynt
prekliati/reportéri

Trochu oheň, trochu voda

Príbehy Balkánu

„Vidina raja
definitívne
mizne, pre
všetkých.
Z kolísky sa
stáva rakva.“

~~absynt~~

**Andrej
Bán
Trochu oheň,
trochu voda
Príbehy
Balkánu**

Prekliati reportéri
Absynt 2019

RAKÚSKO

Maribor

Ljubljana

Sevnica

Záhreb

Virovitica

SLOVINSKO

CHORVÁTSKO

Jasenovac

Biháč

Karlobag

Knin

BOSNA
A HERCEGOVINA

Mostar

Jadranské
more

TALIANSKO

hranice bývalej Juhoslávie
do roku 1992

hranice štátov
z roku 2019

MAĐARSKO

Subotica

RUMUNSKO

Vukovar

Budjanovci

Belehrad

Šimanovci

Skorenovac

Tuzla

Zvornik

Srebrenica

SRBSKO

Kragujevac

Sarajevo

Višegrad

Guča

Pale

Gorazde

Foča

ČIERNÁ HORA

Novi Pazar

Kosovská Mitrovica

Podujevo

Sofia

Podgorica

Osojane

Peć

KOSOVO

Pristina

Kosovo pole

BULHARSKO

Prizren

Tetovo

Kumanovo

Brvenica

Gostivar

Skopje

SEVERNÉ MACEDÓNSKO

Tirana

ALBÁNSKO

GRÉCKO

Copyright © Andrej Bán, 2019
All rights reserved
Design and Layout © Pavlína Morháčová
ISBN 978-80-8203-155-6

Napísanie knihy z verejných zdrojov podporil
formou štipendia Fond na podporu umenia

Publikáciu z verejných zdrojov podporil
Fond na podporu umenia

u. fond
na podporu
umenia

Úvod

*„Pravda nie je to, čo sa stalo, ale to,
čomu ľudia veria, že bolo.“*

Tim Judah, balkánsky korešpondent týždenníka The Economist

Juhoslávia. Dnes už neexistujúci, takmer 25-miliónový štát bol pre mňa, Čechoslováka narodeného v roku 1964, kedysi imponujúcim symbolom. A aj dôvodom na vzájomné porovnávanie, z ktorého sme až do roku 1991, keď sa tam rozpútali vojny, vychádzali výrazne horšie.

„Ujo, a sú tu Rusi?“ V rodine sa tradovala otázka, ktorú som vraj ako štvorročný položil v auguste 1968 vodičovi trolejbusu v Bratislave. Neboj sa, synáčik, len pokojne nastúp, znela odpoveď. Cestujúci, čo to počuli, sa vraj usmiali. Krajina bola čerstvo ponížená inváziou vojsk Varšavskej zmluvy, na čo sa mi však spomienky neuchovali. A tá spontánna otázka malého chlapca bola ako žblnknutie normálnosti v mori hanby a hnevu. Otec mi neskôr, keď som už veciam začínal trochu rozumieť, hovoril, že tanky k nám vtedy poslali všetci.

„Okrem Tita!“ dodal uznanlivo (mená ako albánsky vodca Enver Hodža či rumunský diktátor Nicolae Ceaușescu boli vtedy, pochopiteľne, pod rozlišovacím horizontom štvorročného chlapca).

Neskôr, keď sme šli na dovolenku k Jadranu, kam dodnes chodí mnoho Slovákov, sa Juhoslávia stala symbolom raja – najväčšieho a najkrajšieho, aký sa dal u nás v šedi husákovského socializmu predstaviť. Nafukovačky na priesračnom

azúrovom mori, voňavé pečené rybičky na oleji, šnorchle, bolestivé dotyky medúzy... A popritom, ako som rástol a dospieval, sa predou mnou rodičia rozprávali. Spočiatku šuškali, neskôr zahodili opatrnosť a bavili sa nahlas o tom, kto zo známych odišiel do „Juhošky“ a už sa nevrátil. Na Západ emigrovali susedia, lekári, právnici, umelci, novinári.

Emigrovali odtiaľ niekam ďalej? A načo? Veď tam je tak pekne! nešlo mi ako malému do hlavy. O slobodnom svete som ešte netušil, poznal som nanajvýš ten poloslobodný. Juhoslovanský.

Tito. Ti-to.

Odjakživa mi vrtalo v hlave, kto je ukrytý za týmto čudným krátkym menom, ktoré mi pripomínalo akúsi vymyslenú postavu z knihy. Alebo aspoň detskú rýmovačku. Zalhliadol som v novinách fotografiu maršala v bielej uniforme, pripadal mi ako herec zo starého filmu. To je on, povedal otec. A začal mi vysvetľovať, ako sa tento chlapík postavil za vojny proti Hitlerovi a po nej aj proti Stalinovi. Ani jeden z nich si ho nepodrobil. Otec mi vravel, ako „Juhoši“ (čo vtedy ešte neznelo výsmešne) síce majú režim ako my, no môžu podnikáť. Tomu som rozumel, poznal som v Prievoze a na Patrónke zmrzlinárov, ktorí odtiaľ pochádzali. Vravel, že je to hrdý národ, ktorý sa nikomu nepoddá a ide si svojou cestou kdesi medzi socializmom a kapitalizmom, z každého má čosi.

Slovo „Juhoši“ sa začalo vyslovovať s dešpektom až po roku 1989, keď aj k nám dorazili tamojší mafíáni.

Až oveľa neskôr mi došlo, že prezývka Krvavý pes neprischla Titovi celkom neoprávnene. Pôvodne partizánsky veliteľ z bojov nikdy celkom neprecitol. Aj po vojne používal na odstránenie nepriateľov (zradcov, súperov) – či už skutočných, alebo domnelých – mimoriadne tvrdé a nevyberané metódy. Pre tridsaťtisíc nepriateľov režimu zriadil na ostrove Goli otok (Pustý ostrov) v Jadranskom mori pracovný tábor.

Aj Tito patrilo medzi komunistických popletencov 20. storočia, ktorí chceli nastoliť šťastie a blaho silou a za každú cenu. Aj keby sa ľudia búrili, bránili, či iba nechápali, prečo im nanucujú červený raj bez Boha.

No najmä mi došlo, že otec v záplave idylických, a teda nepresných opisov maršala použil jednotné číslo – národ.

Tých národov totiž bolo v Juhoslávii od čias medzivojnového Kráľovstva Srbov, Chorvátov a Slovincov (1918 – 1929) viac. Čo viac, bolo ich príliš veľa, aby spolu dokázali vydržať. Každý z nich – Srbi, Chorváti, Slovinci, Bosniaci (v minulosti označovaní aj ako bosnianski Moslimovia), Albánci, Čiernohorci i Macedónci – sa začal od konca osemdesiatych rokov, keď sa v Európe rúcal socializmus, hlásiť o slovo. Jediný obraz, ktorému som ako-tak rozumel, bol ten, že Tito, v medziach noriem spravodlivý vládca, držal všetko to bublanie dlho potláčanej etnickej a náboženskej nespokojnosti pod pokrievkou.

Autoritou svojej osobnosti. Silou. Ale držal.

Prvý šok, precitnutie z predstáv o bájnjej a vysnívanej Juhoslávii, som zažil v správach rakúskej televízie ORF. V roku 1981, rok po Titovej smrti, tam ukázali pre mňa čosi dovtedy nepredstaviteľné – tanky a kordóny policajtov v uliciach Prištiny, mesta v maličkjej južnej provincii Kosovo, o ktorej som vtedy nemal ani tušenie. To meno ostré ako čepel kopy, od ktorej som ho, ja hlupák, odvodzoval, mi naháňalo strach. Videl som v televízii demonštrantov hádzať kamene a zápalné fľaše. Bol som však ešte príliš mladý a v našom totalitnom režime príliš odrezaný od informácií, aby som pochopil hlbší význam týchto udalostí a aby som rozlíšil, kto a prečo sa búri (kosovskí Albánci) a kto a prečo ich vzburu potláča (Srbi).

Vtedy sa mi natrvalo vryl do pamäti zreteľný pocit, že s tým naším jadranským rajom, kam chodíme na smažené rybičky a dospelí na víno či na rakiju, kde na promenádach kupujeme džínsy a iný západný tovar, nie je čosi v poriadku.

Môže sa raj pokaziť?

A môže sa premeniť na peklo?

Ak áno, čo je na to potrebné?

Keby mi to vtedy neznelo tak príšerne pateticky, tak si už dávno, ako dospelý muž, v osemdesiatych rokoch položím takéto otázky. Ale stalo sa tak až neskôr.

* * *

Od roku 1993, počas vojen v Chorvátsku a Bosne a Hercegovine, som na tie otázky hľadal odpovede napríklad aj v krytoch ostreľovaného Mostaru, úžasného orientálneho mesta na juhu Bosny a Hercegoviny so slávnym (a počas vojny zničeným) mostom nad riekou Neretvou. Rezali sa tam Chorváti a Moslimovia, ešte donedávna spojenci proti spoločnému nepriateľovi – Srbom. V bosnianskej vojne sa stávalo aj to, že jedni zradili tých druhých a spojili sa so Srbmi.

Svojou bájnou a milovanou Juhosláviou, stratenou krajinou detstva, som začal blúdiť ako Ahasver. S fotoaparátom, poznámkovým blokom a výsadou cudzinca zo spriatelenej krajiny.

„Vy Česi a Slováci,“ vraveli mi všetci s uznaním, „ste sa rozdelili bez vojny, nie ako my...“

Všade naokolo ruiny, dohorievajúce vypálené domy, masové hroby, svorky zúrivých hladných psov a typický sladkastý zápach rozkladajúcich sa ľudských tiel, ktorého závan navždy neomylnne spoznám kedykoľvek a kdekoľvek.

Až vtedy, v úplnej dospelosti, a teda aj so zodpovednosťou voči chápaniu súvislostí sveta, sa vo mne začal tvoriť celkom iný obraz Juhoslávie.

Ako mohla vydržať tak dlho?

Akým lepidlom ju dali dokopy?

Krajina, ktorá v sebe zahŕňala toľko nezlučiteľných pólův, emócií, tradícií, toľko rôznych výkladov prelomových

udalostí, toľko vzájomne súperiacich a bojujúcich impérií. Najmä Rakúsko-Uhorsko (Západ) a Osmanskú ríšu (Východ).

A vôbec – ako mohlo niečo natoľko nesúrodé tvoriť federáciu?

Len si to predstavte. Bohaté Slovinsko na samom severozápade, kde vyrábajú okrem iného aj špičkovú bielu techniku Gorenje, kúsok prosperity medzi Alpami a zálivom Jadranu, kde sa už vtedy žilo takmer ako v susednom Rakúsku. Pamätám si vždy sterilne čisté, upravené dedinky. Nudu z blahobytu. Mesto Maribor je dnes európskym lídrom cirkulárnej ekonomiky v boji proti klimatickým zmenám.

No skúste aj dnes, dávno po vojnách, cestovať zo Slovinska smerom na juhovýchod. Čo vidíte? Záleží najmä na tom, akú trasu cez Chorvátsko si vyberiete. Tá o niečo východnejšia ide cez dedinku Jasenovac, miesto popieranej národnej traumy. Koncentračný tábor (dnes múzeum), kde počas 2. svetovej vojny ustašovci, chorvátska verzia nacistov, povraždili státisíce Srbov, Židov, Bosniakov, Rómov, ale aj vlastných. A noví nacionalistickí vodcovia staronového Chorvátska všetkých horlivo presviedčali, že kruh je štvorec, okolie považovali za dôverčivých hlupákov a tvrdili, že tábor si Židia riadili sami. Osobitne úspešný bol v tejto disciplíne prvý prezident, pôvodnou profesiou historik, Franjo Tudjman.

Ak si, naopak, vyberiete západnejšiu trasu, narazíte za chorvátsko-bosnianskou hranicou na enklávu Bihać. V horách sa tu desaťtisíce Moslimov, odrezaných od spojenia s vlastnými v iných častiach Bosny, dostali za vojny v rokoch 1992 – 1995 do smrteľného zovretia srbských (vtedy ešte juhoslovanských) jednotiek. Tie tam rozmiestnili delá, mínomety, ostreľovačov a obsadili nielen všetky príjazdové cesty do vnútrozemia Bosny, ale aj okolité územia Chorvátska, kde vyhlásili svoj samozvaný štát Republika Srbská Krajina.

Na jedinej príjazdovej ceste, spomínajú pamätníci z Bihaća, nás strieľali ako zajace.

Ale poďme ďalej na juh naprieč už neexistujúcou Juhosláviou. Akoukoľvek trasou sa cez Bosnu a Hercegovinu, krajinu s úchvatnou prírodou, no krutým osudom, vydáte, vždy napokon pocítite úľavu, keď ju po pár sto kilometroch opustíte.

Môžete ísť cez Čiernu Horu, najmenšiu z nástupníckych krajín, ktorá má o čosi viac obyvateľov ako naše hlavné mesto. Ale má more!

Alebo sa vydáte o kúsok východnejšie, čo odporúčam viac, cez Srbsko smerom ku Kosovu. V biednom kraji už po slovinskej prosperite nezostala ani stopa, a to ešte nie ste v cieľi, na opačnom, južnom konci Juhoslávie. Ten dosiahnete, až keď sa vyštveráte cez vrcholky Šar-planiny, pohoria na kosovsko-macedónskej hranici.

Až tam, vo svete pastierov, ktorí nikdy nezabudli, že okrem oviec a ozrutných strážnych psov treba mať aj kalašnikovú (či aspoň nejakú strelnú zbraň), sa vám oživia spomienky na clivé tóny píšťal a strunových nástrojov. Muzika vyvierajúca z podvedomia Balkánu sprevádza najstaršiu ľudskú drámu v jej nespočetných variáciách. V tomto prípade je to tragický príbeh zakázanej lásky albánskeho dievčaťa a pravoslávneho macedónskeho chlapca v skvelom filme Milča Mančevského *Pred dažďom*. Kmeň a tradícia taký zväzok nepripustia.

Až tam, v oblastiach mimo zákona a mimo nadvlády akéhokoľvek štátu, kde stovky rokov platí zásada krv za krv uplatňovaná aj proti vôli jednotlivca, pretože najväčším trestom nie je smrť, ale hanba vyobcovania zo spoločenstva, pochopíte, že Slovinsko, ktoré ste opustili len pred pár dňami, patrí do celkom iného sveta. Akoby ste prešli cez pol vesmíru – z Tetova či nebodaj z Dragaša je to do Ľubľany ďalej než z New Yorku do Los Angeles. Nejde pritom vôbec o vzdialenosť v kilometroch či míľach, skôr o civilizačnú priepasť.

A to všetko bola jedna Juhoslávia, Titova ríša bratstva a jednoty.

Začiatkom leta 2019 sa objavia dve správy, ktoré, pochopiteľne, vzápätí zapadnú. Podľa prvej srbský tenisový šampión Novak Djoković vyvolal medzi krajanmi búrku nevôle tým, že na prebiehajúci Wimbledon (o pár dní vo finále porazil Federera) angažoval do svojho realizačného tímu Gorana Ivaniševića. Chorváta, ktorý tento slávny grandslamový turnaj v minulosti dvakrát vyhral.

No a? spýtali sa zrejme prekvapene mnohí.

Ibaže srbské médiá pohotovo pripomenú výroky dnes štyridsaťsedemročného Ivaniševića pre New York Times, ktoré zazneli v období etnických čistiek a občianskych vojen pri rozpade bývalej Juhoslávie (1991 – 1995). Želám si, povedal vtedy počas streleckého tréningu, aby predou mnou stálo zo pár Srbov. „Goran je z Chorvátska,“ reagoval na pobúrenie fanúšikov zmierlivo Djoković, „ja som Srb, obidvaja pochádzame z krajiny, ktorá sa nazývala Juhoslávia.“ A aby to nebolo príliš jednoduché (na Balkáne také nie je nič), Novakova matka je Srbka narodená v Chorvátsku. Djoković ako malý kedysi, počas pamätného zápasu s Petom Samprasom, fandil Ivaniševićovi. Pochádza z nášho regiónu, vysvetľuje.

Djoković ako najznámejší srbský športovec pobúrila svojich fanúšikov už rok predtým. Keď Srbi vypadli na majstrovstvách sveta vo futbale, vyhlásil, že na turnaji odteraz drží palce Chorvátom. To, čo my oceňujeme – zmierlivosť –, sa na Balkáne ani bezmála štvrt storočia po vojne neodpúšťa.

Naďalej je to zrada.

Aj druhá správa musí komukoľvek, kto nepochádza z regiónu západného Balkánu, teda z priestoru bývalej Juhoslávie, pripadať nepochopiteľná alebo aspoň bizarná. Britský The Guardian priniesol s jedovatými komentármi čitateľov („Je to strašiak v poli!“) fotografiu sochy Melanie Trumpovej. Americkej prvej dáme a svojej rodáčke ju dali postaviť

vďační obyvatelia slovinskej Sevnice. Drevená socha štíhlej vysokej blondíny v akomsi bledomodrom kabáte je ozaj nevkusný gýč. Človeku sa až veriť nechce, že s čímisi takým mohli Melania alebo Donald súhlasiť. Aj keď, ktovie, či o tom vôbec vedia. A ak vedia, či sa im to náhodou aj naozaj nepáči.

Kompenzujú si tým Slovinci svoju malosť? pýtali sa opäť zrejme prekvapene mnohí.

Je to zdanlivo logická, no nesprávna otázka človeka žijúceho „mimo regiónu“. Pretože na Balkáne už spred čias stredovekého odboja proti Osmanskej ríši platí, že čím menšie spoločenstvo, tým okázalejšie gestá, tým siahodlnejšie hrdinské eposy dokazujúce večnú slávu toho-ktorého hrdinu, legendárneho veliteľa či aspoň najslávnejšej celebrity. Azda nikde inde na svete sa tak prirodzene nemieša tragické s komickým.

Pripomenulo mi to iný príbeh.

„To bude Clinton?“ pýtam sa v obrovskom colnom termináli (práve tu sa nachádza ateliér) v meste Podujevo na severovýchode Kosova v lete 2009 sochára Yzeira Mustafu. Socha je pred dokončením. Jej autor ostal v rozpakoch. Vzápätí som si uvedomil drzosť svojej otázky, bolo však už neskoro stiahnuť ju.

„Ale ten jeho typický nos sa vám vydaril, len čo je pravda,“ snažím sa ho potešiť, no moja neohrabanosť napätie iba zvyšuje. Kým Yzeirov syn Milot odmotáva zo sochy v nadživotnej veľkosti, vážiacej deväťsto kíl, navlhčené vrstvy igelitu (v ateliéri je štyridsať stupňov a treba dbať na to, aby hlina nestvrdla), sochár mi bez náznaku zľahčovania či irónie vysvetľuje: „Bill Clinton mne a mojej rodine náletmi NATO na srbské pozície z jari 1999 zachránil život. Srbi nás vyhánali, zapalovali nám domy, vraždili nás. Bez Clintona by sme ako kosovskí Albánci neprežili. Táto socha je prejav mojej vďaky.“

V novembri 2009 sochu slávnostne odhalili, ako inak, na Bulvári Billa Clintona v centre Prištiny. Dodnes tam stojí